

Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και ένας εμφύλιος που ονομάστηκε “Διχασμός”

Γ. Β. Δερτιλής

Directeur d' Etudes - Καθηγητής, ομότιμο μέλος του Centre de Recherches Historiques

Η ανακοίνωση αυτή στηρίζεται σε ένα αφήγημα των γεγονότων της περιόδου 1914-1922. Το αφήγημα απευθύνεται πρωτίτως στο γενικό κοινό και όχι τόσο σε συναδέλφους που ήδη γνωρίζουν τα γεγονότα. Γι' αυτό θα περιοριστώ σε μία και μόνη επεξηγηματική υποσημείωση.¹ Σε ένα κείμενο αναγκαστικά βραχύλογο που όμως φιλοδοξεί να καλύψει ένα θέμα ευρύτατο, η επίδειξη εμβρίθειας με παραπομπές και υποσημειώσεις θα ήταν περιττή.

Αφηγούμενος τα συμβάντα και συνδέοντάς τα συνεχώς με τη χρονολόγησή τους, ελπίζω να αναδείξω τα αίτιά τους και, επομένως, τα εξής ερμηνευτικά συμπεράσματα που ενδιαφέρουν και τους ιστορικούς.

Πρώτον, ότι στον «Διχασμό» οδήγησαν κυρίως εξωγενή «αιτιακά πλέγματα»: τα πολιτικά και οικονομικά διακυβεύματα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και οι αντίστοιχες μεταβολές του γεωπολιτικού περιβάλλοντος της Ελλάδας πριν, κατά και μετά τον πόλεμο.

Δεύτερον, ότι η τεράστια σημασία των διακυβευμάτων του μεγάλου πολέμου τον κατέστησε έναν πόλεμο συνειδητής και δυνάμει ολοκληρωτικής εξόντωσης του αντιπάλου όπως μαρτυρεί η μαζική βιαιότητα του.

Τρίτον, ότι εφόσον οι ελληνικές επιδιώξεις στα Βαλκάνια και στην Ανατολή ήταν παράλληλες προς τις τοπικές επιδιώξεις ορισμένων Δυνάμεων αλλ' αντίθετες προς επιδιώξεις άλλων, ήταν αναπόφευκτο να μεταφερθούν και στην Ελλάδα οι ιδιότητες του ολοκληρωτικού πολέμου. Με αυτές επρόκειτο να διεξαχθεί και ο «Διχασμός».

Γι' αυτό άλλωστε, τέταρτον, ο λεγόμενος «Διχασμός» ήταν ουσιαστικώς ένας εμφύλιος πόλεμος που διήρκεσε εννέα χρόνια, οδήγησε σε μαζικούς διωγμούς, πολιτικές δολοφονίες και εκτελέσεις, άφησε χιλιάδες τραυματίες και νεκρούς, και μετά το 1922 επέφερε τέσσερις δικτατορίες και δεκατέσσερα στρατιωτικά κινήματα.

Στις 28 Ιουλίου 1914, η Αυστροουγγρική Αυτοκρατορία κήρυξε τον πόλεμο κατά της Σερβίας. Στις 3 Αυγούστου, η Οθωμανική Αυτοκρατορία είχε διακηρύξει ένοπλη ουδετερότητα. Στα τέλη Οκτωβρίου, όμως, υπέγραψε με τη Γερμανία μια συμφωνία που στρεφόταν κατά της Ρωσίας. Η Ρωσία, η Γαλλία και η Μεγάλη Βρετανία κήρυξαν

1 Την άποψή μου για τον “Διχασμό” ως εμφύλιο πόλεμο την έχω διατυπώσει στην ημερίδα με θέμα «1909: Εκατό χρόνια μετά». Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα: 18/12/2009 (η ανακοίνωσή μου είχε τίτλο «Το Κίνημα του 1909 και η άνοδος του Ελευθερίου Βενιζέλου»), στις επίσης διαλέξεις έτους 2010 του ΕΛΙΑΜΕΠ (4.3.2010) και έτους 2011 του ΚΕΠΕ (15/12/2011), στα σεμινάρια μου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και στην Ε.Η.Ε.Σ.Σ. και σε κείμενα που έχω κυκλοφορήσει μεταξύ 2009 και 2014 σε ευρύ κύκλο συναδέλφων και φίλων. Τις απόψεις μου για τα γεγονότα πριν και μετά τον “Διχασμό”, βλέπε στο, Δερτιλής, Γ. Β. (2015), *Ιστορία των Ελληνικού Κράτους 1830-1920*, 9^η έκδοση. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σ. 851-970

πάραυτα τον πόλεμο κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.²

Στην Ελλάδα βασίλευε ο Κωνσταντίνος, σύζυγος της αδελφής του Κάιζερ, γερμανο-σπουδασμένος και θαυμαστής της γερμανικής πειθαρχίας και στρατιωτικής ισχύος. Το 1914, ενώ ενδομύχως επιθυμούσε συμμαχία με τη Γερμανία, ήταν υπέρ της ουδετερότητας· η οποία, με τα γεωπολιτικά δεδομένα των Βαλκανίων, θα ήταν ουσιαστικώς μια ευμενής ουδετερότητα υπέρ της Γερμανίας. Ενδομύχως, επιθυμούσε βεβαίως συμμαχία με τις λεγόμενες «Κεντρικές Δυνάμεις»: τις δύο αυτοκρατορίες, τη Γερμανική και την Αυστρο-Ουγγρική, τη Βουλγαρία, τη Ρουμανία και την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Αυτά άλλωστε πίστευαν τόσο η Entente όσο και ο Ελευθέριος Βενιζέλος. Ο πρωθυπουργός θεωρούσε επιπλέον τα ελληνικά συμφέροντα παράλληλα και συμπληρωματικά των βρετανικών. Ο ελληνικός στόλος καθιστούσε την Ελλάδα έναν δυνάμει σημαντικό σύμμαχο των Βρετανών. Αντιθέτως, αν η Ελλάδα συμμαχούσε με τους Γερμανούς, θα ήταν γι αυτούς δευτερεύων σύμμαχος σε σύγκριση με την Οθωμανική Αυτοκρατορία· και ο ελληνικός στόλος θα ήταν εύκολος στόχος για το πανίσχυρο βρετανικό ναυτικό.

Ένα εξάμνηο μετά την έκρηξη του Πολέμου, τον Δεκέμβριο του 1914, οι Αυστριακοί κατέλαβαν το Βελιγράδι· αλλά οι Σέρβοι σύντομα το ανακατέλαβαν και έκτοτε απέκρουαν τις αυστριακές επιθέσεις. Η αντίσταση των Σέρβων ήταν κρίσιμη για το Μακεδονικό Μέτωπο και τον έλεγχο των Στενών και της Μεσογείου. Το ερώτημα, όμως, ήταν πόσο θα άντεχαν αν βρίσκονταν ξαφνικά με δύο μέτωπα, ένα στη Δύση με την Αυστροουγγρική Αυτοκρατορία και ένα στην Ανατολή με τη Βουλγαρία – η οποία ήδη ερωτοτροπούσε με τους Γερμανούς.

Τον Ιανουάριο του 1915, ο βρετανός πρόεδρος στην Αθήνα υπέβαλε στην κυβέρνηση μια δελεαστική πρόταση. Αν η Ελλάδα έμπαινε στον Πόλεμο στο πλευρό της Entente, η Μεγάλη Βρετανία θα εγγυόταν παραχώρηση εδαφών κατά μήκος της μικρασιατικής ακτής. Και, θα παραχωρούσε αντιστοίχως στη Βουλγαρία μια μικρή έκταση στην περιοχή της Καβάλας για να την πείσει να μείνει ουδέτερη ώστε να σωθεί η Σερβία.³

Η Ελλάδα, από την πλευρά της, όφειλε να ταχθεί στο πλευρό της Σερβίας με βάση τη συνθήκη που οι δυο χώρες είχαν υπογράψει το 1913. Τα φιλοβασιλικά κόμματα ισχυριζόνταν ότι αυτή η υποχρέωση ίσχυε μόνο σε περίπτωση νέου βαλκανικού πολέμου. Το επιχείρημα ήταν ανόητο και αβάσιμο. Ο Παγκόσμιος Πόλεμος ήταν και ενδοβαλκανικός· και η γερμανο-βουλγαρική συμμαχία απειλούσε καταφανώς τόσο τη Σερβία όσο και την Ελλάδα. Αντιθέτως, ο Βενιζέλος θεωρούσε καταστροφική για την Ελλάδα την πιθανότητα συμμαχία της Βουλγαρίας με τις Κεντρικές Δυνάμεις και την

2 Στις 3 Αυγούστου, η Οθωμανική Αυτοκρατορία είχε δηλώσει ότι θα τηρούσε στάση ένοπλης ουδετερότητας. Στα τέλη Οκτωβρίου, ο Σουλτάνος υπέγραψε συμφωνία με τη Γερμανία που στρεφόταν κατά της Ρωσίας· και το οθωμανικό ναυτικό έστειλε δύο γερμανικά εύδρομα, πρόσφατα αποκτήματά του, να βομβαρδίσουν ρωσικές θέσεις στην Ουκρανία και στην Κριμαία. Η Ιαπωνία συμμαχούσε με τις Δυνάμεις της Entente τον Αύγουστο του 1914, η Ιταλία τον Μάιο του 1915 και οι ΗΠΑ τον Απρίλιο του 1917. Για τα προηγηθέντα, βλέπε, Δερτιλής, Γ. Β. (18/12/2009), «Το Κίνημα του 1909 και η άνοδος του Ελευθερίου Βενιζέλου», ανακοίνωση στην ημερίδα με θέμα 1909: *Εκατό χρόνια μετά*, Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων.

3 Η πρόταση φέρει ημερομηνία 23 Ιανουαρίου 1915. Ο Λούντβιχ Τζωρτζ, μέτεπειτα πρωθυπουργός, είχε συζητήσει την πρόταση ήδη από τις αρχές Ιανουαρίου με τον Έλληνα πρωθυπουργό και φίλο του.

επακόλουθη κατάρρευση της Σερβίας. Υπέβαλε λοιπόν στον Κωνσταντίνο υπόμνημα που υποστήριζε την αποδοχή της βρετανικής πρότασης και την άμεση έξοδο στον πόλεμο στο πλευρό της Entente. Υπογράμμισε μεταξύ άλλων ότι τα εδαφικά κέρδη της Ελλάδας θα ήταν πολύ σημαντικά «για τον Ελληνισμό». Και προσέθετε ότι, μπροστά σε μια προοπτική που ικανοποιούσε στον μέγιστο βαθμό τις εθνικές της προσδοκίες, η Ελλάδα θα έπρεπε να δεχθεί τη βρετανική παραχώρηση στη Βουλγαρία ενός θύλακα στη Θράκη.

Συνιστώντας παραχώρηση εδαφών στη Βουλγαρία, ο Βενιζέλος διέπραττε πολιτικό σφάλμα. Κατά βάθος, η πρότασή του θα μπορούσε ίσως να προωθήσει μια μελλοντική ειρηνική συνύπαρξη με τη Βουλγαρία. Τώρα, όμως, ξυπνούσε τα πάθη του «Μακεδονικού Αγώνα». Ο Βενιζέλος προσέφερε έτσι στους αντιπάλους του ιδεολογικά και πολιτικά επιχειρήματα που εκείνοι θα επέσειαν έκτοτε συνεχώς εναντίον του· και απέτυχε παταγωδώς να πείσει το Συμβούλιο του Στέμματος με όλους τους πρώην πρωθυπουργούς που συγκάλυψε ο βασιλιάς τον Μάρτιο του 1915.⁴

Στις 25 Απριλίου, δυνάμεις της Entente αποβιβάστηκαν στη χερσόνησο της Καλλίπολης, με στόχο την Κωνσταντινούπολη και τα Στενά. Ο Βενιζέλος πρότεινε ελληνική συμμετοχή στις επιχειρήσεις. Προσέκρουσε πάλι σε άρνηση, παραιτήθηκε και ο βασιλιάς ανέθεσε στον Δημήτριο Γούναρη να σχηματίσει κυβέρνηση μειοψηφίας. Οι Φιλελεύθεροι δεν την ανέτρεψαν.

Ο Γούναρης άρχισε διαπραγματεύσεις με τους Βρετανούς, αλλά εκείνοι θεώρησαν, ορθώς, ότι χρησιμοποιούσε τη διαπραγμάτευση ως πρόσχημα για να κωλυσιεργεί ενώ η Σερβία κινδύνευε. Στη βία τους ν' αποτρέψουν την περικύκλωση των Σέρβων, οι Βρετανοί προσήγγισαν τη Βουλγαρία· και για να τη συγκρατήσουν σε ουδετερότητα, της υποσχέθηκαν την Καβάλα σε περίπτωση που η Ελλάδα θα αποκτούσε μετά τον πόλεμο εδάφη στις ακτές της Μικράς Ασίας. Ο φιλοβασιλικός τύπος κατήγγειλε αμέσως το τάχα διπλό παιχνίδι της «πονηράς Αλβιόνος»· και ο Κωνσταντίνος, ελπίζοντας ότι ο Βενιζέλος θα μπορούσε να πτηθεί, προέτρεψε τον Γούναρη να προκηρύξει εκλογές. Στις 13 Ιουνίου 1915, οι Φιλελεύθεροι νίκησαν με μειωμένη αλλά άνετη πλειοψηφία. Παρά τις δραματικές εξελίξεις, ο βασιλιάς συνεκάλεσε τη Βουλή για τις 15 Αυγούστου, δύο μήνες αργότερα. Επικαλέστηκε τις θερινές διακοπές και μια ασθένεια που διευκόλυνε ιδιαίτερως την κωλυσιεργία.

Εν τω μεταξύ, οι διπλωματικές εξελίξεις ήταν ραγδαίες. Στις 6 Σεπτεμβρίου, η Βουλγαρία υπέγραψε συμμαχία με τη Γερμανία και εκείνη, σε αντάλλαγμα, θα στήριζε τις βουλγαρικές διεκδικήσεις στη Μακεδονία αν η Ελλάδα τασσόταν στο πλευρό της Entente. Τον χειμώνα οι Βούλγαροι θα εξαπέλυαν την επίθεσή τους εξ ανατολών της Σερβίας για να ενωθούν με τα γερμανικά και αυστριακά στρατεύματα σε σερβικό έδαφος. Η συντριβή των ήδη εξαντλημένων Σέρβων θα επέτρεπε στις Κεντρικές Δυνάμεις και την Τουρκία να συντρίψουν την Entente στο μακεδονικό μέτωπο και να δημιουργήσουν ένα διαβαλκανικό μέτωπο τεράστιο και συνεχές, από την Ουγγαρία έως τον Έβρο - ένα μέτωπο που θα απέκλειε κάθε ελπίδα της Ρωσίας να προελάσει προς την Κωνσταντινούπολη.

Ο Βενιζέλος αύξησε την πίεση που ασκούσε στον βασιλιά. Εκείνος παρέμεινε

4 Να προσθέσω εδώ την παλιά υποσημείωση 62 και τη χρονολόγηση του αποσιπάματος κάπως έτσι: «... ήταν τον Μάρτιο του 1915 ...»

πεισματικά ουδετερόφιλος· αρχικά δέχθηκε απλώς να κηρυχθεί επιστράτευση ως απάντηση στη βουλγαρική επιστράτευση. Ο Βενιζέλος προσπάθησε να τον πείσει ότι η «ευμενής ουδετερότης» υπέρ της Γερμανίας στρεφόταν πλέον σαφώς κατά της Entente, η οποία θα θεωρούσε την Ελλάδα κατ'ουσίαν σύμμαχο της Γερμανίας και θα μπορούσε να της κηρύξει τον πόλεμο. Επείσημνε επίσης ότι η συστηματική άρνησή του βασιλιά να συνταχθεί με τη βούληση του Κοινοβουλίου συνιστούσε παραβίαση του Συντάγματος. Ο Κωνσταντίνος παρέμεινε αμετάπειστος και ο Βενιζέλος παραιτήθηκε στις 5 Οκτωβρίου 1915, καταγγέλλοντας συγχρόνως ως αντισυνταγματική τη στάση του βασιλιά.

Ο Κωνσταντίνος ανέθεσε την πρωθυπουργία στον Αλέξανδρο Ζαΐμη, ο οποίος, επικεφαλής συνασπισμού αντιβενιζελικών κομμάτων, σχημάτισε κυβέρνηση μειοψηφίας και ζήτησε ψήφο εμπιστοσύνης. Οι Φιλελεύθεροι απείχαν από την ψηφοφορία διότι στο μεταξύ, η Entente είχε καταλάβει τη Θεσσαλονίκη. Ωστόσο, οι δυνάμεις της δεν μπόρεσαν να ενωθούν με τις σερβικές, η Σερβία κατέρρευσε και ο Κωνσταντίνος χρονοτριβούσε. Έχοντας την πλειοψηφία στη Βουλή, ο Βενιζέλος ανέτρεψε την κυβέρνηση. Ήταν 7 Νοεμβρίου 1915.

Ο Κωνσταντίνος αγνόησε πάλι τη δεδηλωμένη και όρισε πρωθυπουργό τον Στέφανο Σκουλούδη, δίνοντάς του μάλιστα τη δυνατότητα να διεξαγάγει ο ίδιος νέες εκλογές. Ο Βενιζέλος κατήγγειλε αυτές τις ενέργειες ως νέα παραβίαση του Συντάγματος και αποφάσισε αποχή από τις εκλογές. Στους δρόμους είχαν ήδη αρχίσει βίαιες συγκρούσεις με πολλά θύματα. Οι βιαιότητες επεκτάθηκαν σύντομα και σε άλλες πόλεις. Μετά την αποτυχία της απόβασης στην Καλλίπολη, από τον Ιανουάριο του 1916 και για ένα πεντάμηνο, η κατάσταση στο ανατολικό μέτωπο από στάσιμη έγινε δυσμενής για την Entente. Τον Μάιο του 1916, γερμανικές και βουλγαρικές δυνάμεις απαίτησαν την παράδοση των ελληνικών οχυρών του Ρούπελ· η κυβέρνηση Σκουλούδη τα παρέδωσε αμαχητί. Η Entente θεώρησε ορθώς την παράδοση ως εχθρική ενέργεια, κήρυξε ναυτικό αποκλεισμό της Ελλάδας και επέδωσε τελεσίγραφο απαιτώντας παραίτηση της κυβέρνησης και προκήρυξη νέων εκλογών. Η κυβέρνηση απέρριψε το τελεσίγραφο και στρατεύματα της Entente αποβιβάστηκαν στην Αττική στις 20 Ιουνίου 1916.⁵

Ο Σκουλούδης παραιτήθηκε. Στους τρεις μήνες που ακολούθησαν ο Κωνσταντίνος ανέθετε διαδοχικά σε διάφορες προσωπικότητες τον σχηματισμό κυβέρνησης μειοψηφίας. Ουσιαστικά, είχε καταλύσει το Σύνταγμα. Οι συγκρούσεις βασιλικών και βενιζελικών συνεχίζονταν με ολοένα μεγαλύτερη βιαιότητα, οδηγώντας στον εμφύλιο πόλεμο.

Στις 26 και 27 Αυγούστου 1916, οι Φιλελεύθεροι συγκέντρωσαν πλήθη οπαδών σε δύο συγκεντρώσεις στην Αθήνα. Ο Βενιζέλος κάλεσε τον βασιλιά να σεβαστεί το Σύνταγμα και να υπηρετήσει το συμφέρον της χώρας όπως το είχε εκτιμήσει η τελευταία

5 Για να δικαιολογήσουν την επέμβασή τους, οι Αγγλογάλλοι επικαλέστηκαν τις δύο Συνθήκες του Λονδίνου, του 1832 και του 1864. Με βάση αυτές τις συνθήκες, όπως τις ερμήνευαν, οι τρεις Δυνάμεις είχαν εγγυηθεί την ανεξαρτησία της χώρας και την προστασία της από οποιαδήποτε εχθρική πράξη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Με τη Συνθήκη του 1864 είχαν επαναλάβει τις εγγυήσεις τους και είχαν στηρίξει το νέο, συνταγματικό κοινοβουλευτικό καθεστώς στην Ελλάδα. Έχοντας εγγυηθεί αυτό το πολίτευμα, θεωρούσαν ότι είχαν και το δικαίωμα να εμποδίσουν την εφαρμογή του αλλά και να επεμβαίνουν ώστε να το προστατεύουν όποτε κινδύνευε.

κυβέρνησή του, η μόνη που εκπροσωπούσε την πλειοψηφία του λαού. Την επομένη, στα ελληνοβουλγαρικά σύνορα, ο αρχηγός του Δ' Σώματος Στρατού το παρέδωσε αμαχητί στις βουλγαρικές και γερμανικές δυνάμεις, οι οποίες κατέλαβαν έτσι ολόκληρη την ανατολική Μακεδονία. Την ενέργεια είχε καταφανώς εγκρίνει ο βασιλιάς ως αρχηγός των Ενόπλων Δυνάμεων. Οι Κεντρικές Δυνάμεις ήταν πλέον σε στρατηγική επαφή με τα οθωμανικά στρατεύματα κι επομένως απειλούσαν τη Θεσσαλονίκη και διεκδικούσαν τον έλεγχο του Αιγαίου από την Ελλάδα - και τον έλεγχο ολόκληρης της Μεσογείου από τη Μ.Βρετανία.

Την μεθεπομένη 29 Αυγούστου, βενιζελικοί αξιωματικοί κήρυξαν στη Θεσσαλονίκη το κίνημα της Εθνικής Άμυνας. Κατήγγειλαν την κυβέρνηση των Αθηνών και κάλεσαν όλους τους αξιωματικούς των ενόπλων δυνάμεων να ενωθούν μαζί τους στη βόρεια Ελλάδα. Τρεις εβδομάδες αργότερα, ο Βενιζέλος έφθασε στη Θεσσαλονίκη, σχημάτισε «προσωρινή κυβέρνηση», οργάνωσε το εκεί στράτευμα και κήρυξε τον πόλεμο κατά των Κεντρικών Δυνάμεων και της Βουλγαρίας.

Εν τω μεταξύ, με τα Δαρδανέλλια να παραμένουν υπό οθωμανικό έλεγχο και τα Στενά να έχουν κλείσει, το στρατηγικό βάρος της Ελλάδας είχε αυξηθεί, αλλά μεγάλο τμήμα του στόλου και των βαρέων όπλων του στρατού ήταν ακόμη υπό τον έλεγχο της κυβέρνησης των Αθηνών. Στις 22 Οκτωβρίου 1916, η Entente απηύθυνε νέο τελεσίγραφο στον βασιλιά και την κυβέρνηση των Αθηνών, ζητώντας τους να παραδώσουν το μεγαλύτερο μέρος του στόλου που είχαν ακόμη υπό τον έλεγχό τους, καθώς και τον μισό βαρύ οπλισμό του στρατού.

Το τελεσίγραφο απερρίφθη και ο αγγλογαλλικός στόλος αποβίβασε νέα αγήματα στον Πειραιά. Κατά τη σύντομη αλλά αιματηρή «μάχη της Αθήνας» που ακολούθησε στις 30 Νοεμβρίου, τα πλοία της Entente προχώρησαν σε σύντομο βομβαρδισμό εκφοβισμού και οι γαλλικές δυνάμεις κατέστειλαν την αντίσταση ελληνικών, με θύματα και μεταξύ των αμάχων. Ο αποκλεισμός είχε στο μεταξύ επιφέρει σοβαρά προβλήματα ανεφοδιασμού της πρωτεύουσας, άνοδο τιμών και μαύρη αγορά. Εξοργισμένοι και τρομοκρατημένοι, οι κάτοικοι στράφηκαν πάλι εναντίον των πολιτικών τους αντιπάλων. Εκατοντάδες θύματα μετρήθηκαν, τα περισσότερα στην πλευρά των βενιζελικών.

Ο χειμώνας πέρασε και η κυβέρνηση των Αθηνών εξακολούθησε να επικαλείται την ουδετερότητά της. Τον Απρίλιο του 1917 ο πόλεμος στο ανατολικό μέτωπο διεξάγεται με τη συμμετοχή και των ελληνικών δυνάμεων του κράτους της Θεσσαλονίκης.

Στις 30 Μαΐου, απαυδισμένες από την κωλυσιεργία του Κωνσταντίνου, οι Δυνάμεις της Entente κοινοποίησαν στον Κωνσταντίνο νέο τελεσίγραφο, απαιτώντας να παραιτηθεί και να φύγει από την Ελλάδα μαζί με τον διάδοχο του θρόνου Γεώργιο. Ο Κωνσταντίνος αναγκάστηκε πλέον να φύγει και ο γάλλος γερουσιαστής Ζονάρ ανέλαβε καθήκοντα ύπατου αρμοστή.

Στις 26 Ιουνίου 1917 ο Βενιζέλος έφτασε στην Αθήνα. Προσέφερε το στέμμα στον δευτερότοκο πρίγκιπα Αλέξανδρο, αναβίωσε τη Βουλή που ο Κωνσταντίνος είχε καταργήσει το 1915, κήρυξε την χώρα σε κατάσταση πολέμου, ανέστειλε άρθρα του Συντάγματος, κατέστειλε τη φιλοβασιλική αντίδραση στον κρατικό μηχανισμό, εξόρισε πολιτικούς αντιπάλους και έστειλε τον στόλο στα Στενά και τον στρατό στη Μακεδονία. Τα έκτακτα μέτρα έκαψαν τη φιλοβασιλική αντίσταση και η αγωνία του Μεγά-

λου Πολέμου ώθησε στο περιθώριο της επικαιρότητας τα εσωτερικά γεγονότα. Αλλά ο εμφύλιος πόλεμος δεν είχε τελειώσει· οι πτυχημένοι είχαν απλώς υποχωρήσει για να ανασυντάξουν τις δυνάμεις τους.

Εδώ είμαστε υποχρεωμένοι να ανοίξουμε μια μεγάλη παρένθεση. Για να ερμηνεύσει κανείς την ωμή επέμβαση της Entente στις εσωτερικές υποθέσεις μιας κυρίαρχης χώρας, πρέπει να λάβει υπόψη ότι συνέβη σε μια κρίσιμη καμπή ενός παγκοσμίου πολέμου εξαιρετικής βιαιότητας, που άφησε βαρύτατα τραύματα και προκάλεσε, μόλις είκοσι χρόνια αργότερα, έναν δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο. Ωστόσο, η αντιβενιζελική παράταξη, πολλοί μεταγενέστεροι πολιτικοί και αρκετοί ιστορικοί επέκριναν την επέμβαση των Δυνάμεων ως αντίθετη με το δίκαιο και την ηθική.

Η άποψη αυτή είναι αναχρονιστική και ιδεαλιστική. Θα μπορούσε να πει κανείς, με δεδομένο ότι η επιβολή των κανόνων του πάσχει δραματικά, ότι το Διεθνές Δίκαιο διανύει ακόμη και σήμερα την εφηβεία του. Υποτίθεται ότι ισχύει κατά τη διάρκεια ενός πολέμου, αλλά και τούτο μόνο στον βαθμό που το αποδέχονται και το σέβονται όλοι ανεξαιρέτως οι εμπόλεμοι, κάτι που συμβαίνει σπανίως. Γι' αυτό άλλωστε λειτουργεί μόνο μετά τη συνθηκολόγηση και περιορίζεται στην επιβολή ποινών – οι οποίες εξαρτώνται από τη Συνθήκη που επιβάλλουν οι νικητές. Όσο μεγαλύτερη είναι η συντριβή των πτυχημένων τόσο αυστηρότερες οι ποινές· και αντιστρόφως, όσο μικρότερος ο θρίαμβός τους τόσο χαμηλότερες είναι και οι ποινές που μπορούν να επιβάλουν, αν βεβαίως το επιλέξουν.

Εξ άλλου και κυρίως, ο πόλεμος δεν είναι ζήτημα ηθικής. Από την ίδια του τη φύση, ο πόλεμος επιβάλλει στους ανθρώπους τη λογική της ωμής βίας και της ολοκληρωτικής επικράτησης με όλα τα μέσα. Τα αντιλαμβάνεται κανείς αυτά διαβάζοντας τον Θουκυδίδη και κυρίως τον von Clausewitz. Θα επιμείνω στον Πρώσο στρατηγό, θεωρητικό του πολέμου και οξυδερκέστατο ανατόμο του πλανητικού παρασίτου που είναι ο άνθρωπος (όπως τον ξαναδιάβασα με οδηγό το σημαντικότερο έργο του Παναγιώτη Κονδύλη: Θεωρία του Πολέμου, Αθήνα, Θεμέλιο 1999) .

Ο πόλεμος μπορεί να εξεταστεί μόνο με όρους της ευρύτερης ανθρωπολογίας, της οποίας είναι, πιθανότατα, το σημαντικότερο πρόβλημα (εδώ θα επεκταθώ σε ελευθεριότητες που ίσως να μην τις ενέκρινε ο Κονδύλης αν ζούσε). Λέγοντας «ευρύτερη ανθρωπολογία» εννοώ μια ανθρωπολογική επιστήμη ακόμη αδιαμόρφωτη, που δεν θα περιοριζόταν στην πολιτισμική και κοινωνική ανθρωπολογία, αλλά θα επεκτεινόταν σε μια ανθρωπολογία πολιτική και θα αντλούσε από πλείστους άλλους επιστημονικούς κλάδους – Ιστορία, Πολιτικές Επιστήμες, Κοινωνική Ψυχολογία, Δημογραφία, Ανθρωπογεωγραφία, Βιολογικές επιστήμες και Φυσική Ιστορία.

Αν στοχαστούμε με τέτοιους όρους τον πόλεμο, αντιλαμβανόμαστε ότι από τη στιγμή που αρχίζει, η ίδια του η φύση επιβάλλει στον καθένα από τους εμπόλεμους ένα δίλημμα ζωής ή θανάτου: ή να πτυχθεί από έναν αντίπαλο που θα παραβεί οπωσδήποτε διεθνείς συνθήκες και θα παραβιάσει τουλάχιστον μερικούς ανθρωπιστικούς και ηθικούς κανόνες· ή να νικήσει ακολουθώντας τις ίδιες μεθόδους εξίσου αδίστακτα αλλ'αποτελεσματικότερα από τον αντίπαλό του, κλιμακώνοντας μάλιστα τη βιαιότητά τους.

Ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος ονομάστηκε «Παγκόσμιος» επειδή, μεταξύ άλλων,

προσέβλεπε σε παγκόσμια γεωπολιτική και αποικιακή επικράτηση των μεγάλων ευρωπαϊκών Δυνάμεων· και επειδή σε αυτόν ενεπλάκησαν η Ιαπωνία και οι Ηνωμένες Πολιτείες, λόγω επίσης γεωπολιτικών και αποικιακών επιδιώξεων στον Ειρηνικό και στην Ασία. Στην ουσία, όμως, ήταν πόλεμος ενδοπολιτισμικός και ενδοευρωπαϊκός. Ήταν επιπλέον και κατ'εξοχήν πόλεμος συνειδητής και δυνάμει ολοκληρωτικής εξόντωσης του αντιπάλου. Τέλος, ήταν κατά κάποιον τρόπο πόλεμος εμφύλιος, όπως θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε όλους τους ενδοευρωπαϊκούς πολέμους.

Πράγματι, από το 1766 έως το 1989, όλες σχεδόν οι μεγάλες διαμάχες και συρράξεις στην Ευρώπη και στον κόσμο ήταν προσπάθειες των ισχυροτέρων αυτοκρατοριών και υπερδυνάμεων να εξοντώσουν αντιπάλους και, συμμαχώντας με ορισμένους, να ηγemonεύσουν αν όχι να κυριαρχήσουν πλήρως στην ευρωπαϊκή ήπειρο και στο παγκόσμιο αποικιοκρατικό σύστημα. Ουδείς από τους αντιπάλους το κατόρθωσε. Το τελικό αποτέλεσμα, μετά τους δύο Παγκοσμίους Πολέμους, ήταν η εξάντληση και η παρακμή της ευρωπαϊκής ηπείρου, παρακμή μάλλον οριστική.

Αν χαρακτηρίσουμε τους ενδοευρωπαϊκούς πολέμους οιονεί εμφυλίου, έτσι θα μπορούσαμε να ονομάσουμε και όλους τους πολέμους του ανθρωπίνου γένους. Με αυτό το παράτολμο ιστορικό άλμα, θα επιστρέφαμε σε θεμελιακές ιστορικές πηγές -στον Ηράκλειτο, στον Πλάτωνα και στον Αριστοτέλη- αλλά και σε όλες τις ευρωπαϊκές μυθολογίες και, τέλος, στον αρχετυπικό φόνο του Άβελ. Κυρίως όμως, θα ξανοιγόμασταν στον στοχασμό της ίδιας της φύσης του ανθρώπου και των κοινωνιών που θεοπίζει, αλλά και σε οδούς δύσβατες για τον ιστορικό - στα μονοπάτια της Φυσικής Ιστορίας και της Βιολογίας. Είναι άραγε τυχαίο το ότι σε εξοντωτικούς «εμφυλίους» πολέμους επιδίδονται, εκτός από το ανθρώπινο γένος, ελάχιστα άλλα ζώα, όπως ορισμένα αγελαία θηλαστικά και τα λεγόμενα «κοινωνικά έντομα»;

Ας κλείσει εδώ η παρένθεση, όμως. Ας αφήσουμε τις μεγάλες απορίες, ας αφήσουμε και αυτά που «έπρεπε» τάχα να γίνουν στη διάρκεια του Μεγάλου Πολέμου και του Διχασμού με βάση την ηθική και το Διεθνές Δίκαιο - και ας επανέλθουμε σε αυτά που «όντως έγιναν».

Ο Μεγάλος Πόλεμος έληξε επισήμως τον Νοέμβριο του 1918. Είχε αλλάξει τον χάρτη του κόσμου και την ιεραρχία μεταξύ των Μεγάλων Δυνάμεων. Η κραταιά Αλβιών είχε χάσει την ηγεμονία της, η Γαλλία μέγα μέρος της ισχύος της. Η ανερχόμενη δύναμη του Δυτικού κόσμου ήταν πλέον οι Ηνωμένες Πολιτείες. Οι Μπολσεβίκοι είχαν επικρατήσει στη Ρωσία, κάρφος στον οφθαλμό της Δύσης. Η Αυτοκρατορία των Αψβούργων και η Οθωμανική Αυτοκρατορία είχαν διαλυθεί· και νέα κράτη, με νέα σύνορα, τις είχαν διαδεχθεί στην κεντρική Ευρώπη και στα χασικά Βαλκάνια.

Δuo χρόνια αργότερα, το 1920, ο Βενιζέλος πραγμάτωνε τα αλυτρωτικά όνειρα της χώρας του. Τον Αύγουστο του 1920, στις Σέβρες, η Ελλάδα ανέλαμβανε επ'αοριστον τη διοίκηση της ευρύτερης περιοχής της Σμύρνης με διεθνή «Υψηλή Εντολή» (High Commission), και με σκοπό, κατά το γράμμα της Εντολής, «να αποκατασταθεί η τάξη στην Ανατολία». Την ημέρα που ο Βενιζέλος επέστρεψε στην Ελλάδα, έχοντας μόλις υπογράψει τη Συνθήκη, δυο φανατικοί αποπειράθηκαν να τον δολοφονήσουν στον σταθμό του τρένου, στο Παρίσι. Η απόπειρα μπορεί να μην ήταν καρπός μιας ευρύτερης επαναστατικής συνωμοσίας, ήταν όμως σύνδρομο της δεύτερης φάσης του εμφυλίου πολέμου. Πράγματι, πολύ σύντομα μετά την εκδίωξη του Κωνσταντίνου από

τις Μεγάλες Δυνάμεις, τα φιλοβασιλικά κόμματα είχαν ξεκινήσει βιαιότατην πολεμική κατά της κυβέρνησης και εκείνη είχε απαντήσει με νέα, βαρύτατα μέτρα καταστολής.

Όταν ο ελληνικός στρατός αποβιβάστηκε στη Σμύρνη, οι ελληνορθόδοξοι και άλλοι Χριστιανοί τον υποδέχθηκαν ως απελευθερωτή. Ο Κεμάλ κατήγγειλε τη Συνθήκη των Σεβρών και κήρυξε τον πόλεμο· και τα ελληνικά στρατεύματα απάντησαν ξεκινώντας τη μικρασιατική εκστρατεία και στοχεύοντας την Άγκυρα.

Παρά τις ειδούς, ο Βενιζέλος αισθανόταν ισχυρός όσο ποτέ – και προκήρυξε εκλογές. Αγνοούσε άραγε ή προτίμησε να παραβλέψει την έκταση της Μικράς Ασίας και το αντίστοιχο στρατηγικό βάθος που διέθετε ο Κεμάλ; Ήπιζε μήπως ότι θα τσάκιζε τον αντίπαλο στην προέλαση προς την Άγκυρα; Μήπως ήξερε ή διαισθανόταν ότι η βρετανική υποστήριξη θα του επέτρεπε να χρησιμοποιήσει τη νίκη σε μια κρίσιμη μάχη σε μια διπλωματική επίθεση που θα επέβαλε συμβιβαστική συνθήκη ειρήνης; Οποιοδήποτε και αν ήταν το σχέδιό του, δεν θα το αποκάλυπτε ποτέ εντελώς. Έτσι, προχώρησε προς τις κάλπες και ηττήθηκε.

Στο μεταξύ, η φιλοβασιλική προπαγάνδα είχε αρχίσει να ολοφύρεται για τους νεκρούς του πολέμου και να διαμαρτύρεται για τα παιδιά του λαού που μάχονταν χρόνια και έπρεπε επιτέλους να επιστρέψουν – πράγματι, πολλοί φαντάροι είχαν πολυετείς θητείες στο μέτωπο. Εκείνες τις κρίσιμες μέρες ο τυχαίος θάνατος του Αλεξάνδρου άνοιξε πάλι το ζήτημα της δυναστειακής διαδοχής. Η νέα κυβέρνηση Γούναρη οργάνωσε δημοψήφισμα και επανέφερε τον Κωνσταντίνο στον θρόνο.

Η επανάκληση του Κωνσταντίνου ήταν μνημειώδες σφάλμα. Ακόμη και πριν από την πώση του Βενιζέλου, πολλοί Γάλλοι και Βρετανοί πολιτικοί επέκριναν την εύνοια των κυβερνήσεών τους προς την ασταθή Ελλάδα. Η επάνοδος του Κωνσταντίνου τους δικαίωσε. Στην Αγγλία και στη Γαλλία, οι κυβερνήσεις, οι πολιτικές τάξεις, οι σημαντικές εφημερίδες και η κοινή γνώμη ζούσαν ακόμη με τη φρίκη του πολέμου, τη μνήμη των εκατομμυρίων νεκρών και το μίσος κατά της Γερμανίας. Απεχθάνονταν τον φιλογερμανισμό του Κωνσταντίνου και, γενικότερα, κάθε μεταβολή που θα μπορούσε να θέσει σε κίνδυνο την ειρήνη στην ευρύτερη περιοχή. Στην Εγγύς Ανατολή τα πρώην εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είχαν μετατραπεί σε βρετανικά και γαλλικά προτεκτοράτα, με τις δύο νικητρίες χώρες να έχουν το βλέμμα τους στραμμένο στα πετρέλαια της Μοσούλης. Οι δύο αυτοκρατορίες στάθμιζαν τώρα τον πόλεμο Ελλάδας και Τουρκίας μέσα σε αυτό το νέο γεωπολιτικό πλαίσιο.

Μολονότι όλα αυτά ήταν πασίγνωστα στην Ελλάδα, η κυβέρνηση Γούναρη τα αγνόησε. Παρέβλεψε ότι δεν διέθετε τη διπλωματική ικανότητα και τη διεθνή πείρα του Βενιζέλου. Και επανέφερε τον βασιλιά ενώ είχε και άλλες επιλογές, έστω και διατηρώντας τη δυναστεία στον θρόνο. Έδωσε έτσι στους πρώην συμμάχους της χώρας την αφορμή αλλά και το πρόσχημα που χρειαζόνταν για να μεταβάλουν την πολιτική τους.

Πράγματι, οι δύο αυτοκρατορικές κυβερνήσεις θεώρησαν τη μεταβολή στην Αθήνα προκλητική ενέργεια· την είδαν όμως και ως ευκαιρία. Στη Γαλλία, ο Τύπος έδωσε μεγάλη και διαρκή δημοσιότητα στην επανάκληση του Κωνσταντίνου και η κοινή γνώμη, διστακτική από καιρό, έγινε σύντομα βαθύτατα εχθρική προς την Ελλάδα. Οι περισσότεροι πολιτικοί θεωρούσαν πλέον ότι η Γαλλία έπρεπε να την εγκαταλείψει

και να στηρίξει την Τουρκία. Η βρετανική κυβέρνηση, από την πλευρά της, έβλεπε ότι ναι μεν είχε επανασχεδιάσει τον χάρτη των Βαλκανίων και της Μέσης Ανατολής, αλλά είχε αποτύχει να ελέγξει τα Στενά. Η κομμουνιστική Ρωσία ήταν τώρα η νέα απειλή στο κομβικό αυτό σημείο ελέγχου της Μεσογείου, της Μέσης Ανατολής και του Σουέζ και η κεραλική πλέον Τουρκία είχε καλλιεργήσει καλές σχέσεις με το κομμουνιστικό καθεστώς. Προηγουμένως, μια επίφαση ευμενούς ουδετερότητας συνεκάλυπτε κάπως τη βρετανική υποστήριξη προς την Ελλάδα. Τώρα, ο κανόνας έγινε πλέον η αυστηρή ουδετερότητα, ενώ η διπλωματική υποστήριξη και οι πωλήσεις υλικού περιορίστηκαν και τελικά σταμάτησαν.

Τα μηνύματα από τη Δυτική Ευρώπη ήταν σαφή· αλλά η κυβέρνηση Γούναρη δεν θα μπορούσε πλέον να σταματήσει τον πόλεμο, ακόμη και αν το ήθελε. Αφού φρόντισε να απαλλαγεί από τους ανώτερους βενιζελικούς αξιωματικούς, ακόμη και αυτούς που είχαν ψηθεί στο μέτωπο, αφού άλλαξε την επιτελική διοίκηση του στρατεύματος, συνέχισε τον πόλεμο με την ίδια περίπου στρατηγική: την επίθεση εις βάθος και την πλήρη επικράτηση.

Ήδη πριν από την επιστροφή του βασιλιά, δεν ήταν λίγοι οι Ευρωπαίοι που έβλεπαν στην μικρασιατική εκστρατεία την απόδειξη ότι η Ελλάδα ακολουθούσε πλέον μια σαφέστατα ιμπεριαλιστική πολιτική. Αυτήν την άποψη φρόντισε πολύ σύντομα να την επιβεβαιώσει η νέα ελληνική κυβέρνηση με μια ακόμη πρόκληση ενάντια στους πρώην συμμάχους της χώρας. Όχι μόνο ανέθεσε την αρχιστρατηγία στον Κωνσταντίνο και τον έστειλε στο μέτωπο, αλλά συνέταξε το προκλητικό διάγγελμα που ο βασιλιάς απεύθυνε στον ελληνικό λαό στις 29 Μαΐου 1921, ημέρα μνήμης της Άλωσης. Άρχιζε με διθύραμβο στη φυλετική υπεροχή των Ελλήνων:

«Απέρχομαι ίνα τεθώ επί κεφαλής του Στρατού Μον. Εκεί, όπου από αιώνων παλαίει ο Ελληνισμός. [...] Τα όπλα Ημών οδηγεί ορλόκληρον το παρεθθόν της Φυλής μας, παρεθθόν θανμασίον ποθτισμού [...]»

Και κατέληγε με τον ίδιο σφωβινιστικό στόμφο:

«Πεποιθώς επί την Θείαν αρωγήν, επί την ορμήν του ηρωϊκού Στρατού Μον, επί την ακατάβλητον ηθικήν δύναμιν της Ελληνικής Ιδέας, σπεύδω εκεί, όπου υπερτάτη Εθνική Επιταγή με καλεί.»⁶

Παρά τον θριαμβευτικό τόνο του διαγγέλματος, ο βασιλιάς ήταν ένας άνθρωπος κουρασμένος, με υγεία ήδη κλονισμένη. Σε μια ιδιωτική επιστολή του, δήλωνε ανδιασμένος με τις θηριωδίες των δύο αντιπάλων στρατών. Μόλις ένα μήνα μετά το Διάγγελμα, στο πολεμικό συμβούλιο που ακολούθησε υπό την αρχηγία του, ο Κωνσταντίνος επέκρινε τον τρόπο με τον οποίο η κυβέρνηση και το γενικό επιτελείο είχαν οργανώσει έως εκείνη τη στιγμή την εκστρατεία. Τα κίνητρά του δεν είναι σαφή. Προσπαθούσε άραγε να αποσείσει τις ευθύνες για την τροπή που έδειχνε να παίρνει ο πόλεμος; Θεωρούσε την ήττα αναπόφευκτη; Ειρωνεία της τύχης: στην τελευταία αυτή φάση του πολέμου, η άποψη του Κωνσταντίνου συνέπιπτε με εκείνη του Βενιζέλου· θεωρούσαν αμφότεροι ότι η εκστρατεία στη Μικρά Ασία δεν είχε πλέον καμιά ελπίδα επιτυχίας. Πράγματι, μετά την προσπάθεια προέλασης προς την Άγκυρα, τον Ιούλιο-Αύγουστο του 1921, ακολούθησε περίοδος στασιμότητας μέχρι την άνοιξη του 1922.

6 «Διάγγελμα της Α. Μ. του Βασιλέως Κωνσταντίνου», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, φ. 94 τ. 1, 29/5/1921.

Στασιμότητα στο μέτωπο σήμαινε, όμως, κατάρρευση της οικονομίας. Ενώ πριν από την επάνοδο του βασιλιά, στα τέλη του 1920, η δραχμή είχε υποτιμηθεί μόνο κατά 16%, τον Μάρτιο του 1922 η κυβέρνηση αδυνατούσε πλέον να αντιμετωπίσει τις ανάγκες του πολέμου και αποποιήθηκε de facto το εσωτερικό χρέος της χώρας. Κόβοντας στο μισό (κυριολεκτικώς) τα χαρτονομίσματα που κυκλοφορούσαν, και ονομάζοντας το πρωτότυπο αυτό νόμισμα «αναγκαστικό δάνειο», η κυβέρνηση υποτίμησε ουσιαστικά τη δραχμή κατά 50%. Ήταν η τέταρτη από τις επτά πτωχεύσεις της ελληνικής ιστορίας.

Έχοντας χάσει την υποστήριξη των Συμμάχων, η κυβέρνηση αντιμετώπιζε πλέον εσωτερική κριτική. Οχληρότερη βεβαίως ήταν η κοινοβουλευτική κριτική των βενιζελικών και των οπαδών του Παπαναστασίου. Ενώ στήριζαν πατριωτικά τη συνέχιση του πολέμου, επέκριναν δριμύτητα τον τρόπο διεξαγωγής του, τη διεθνή απομόνωση της κυβέρνησης και τη διπλωματική της ανικανότητα. Αλλά η κυβέρνηση ήταν αναγκασμένη να συνεχίσει - ματαίως. Τον Αύγουστο το μέτωπο κατέρρευσε. Ο ελληνικός στρατός υποχώρησε καταδιωκόμενος. Στις 28 Αυγούστου, οι Τούρκοι κατέλαβαν τη Σμύρνη. Έτσι θα αρχίσει η τρίτη φάση ενός «Διχασμού» που ήταν, στην ουσία, Εμφύλιος Πόλεμος - για τον οποίο ο Μεταξάς θα κατανείμει με ακριβοδίκαιο τρόπο τις ευθύνες λέγοντας λακωνικά «Φταίμε όλοι ! Και ο Βενιζέλος ακόμα!»



Σύνδεσμος
Φιλολόγων
Αργολίδας



ΔΗΜΟΣ
**Άργους
Μυκηνών**



ΚΟΙΝΩΦΕΛΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ
ΔΗΜΟΥ ΑΡΓΟΥΣ-ΜΥΚΗΝΩΝ

1915 2015

100 χρόνια από τον
Εθνικό Διχασμό

*Οι πολιτικές, πολιτειακές, κοινωνικές διαστάσεις
των γεγονότων και οι μεταγενέστερες επιδράσεις*

πρακτικά διημερίδας 7-8 Νοεμβρίου 2015

Αργολική Αρχαιολογική Βιβλιοθήκη Ιστορίας & Πολιτισμού

Άργος 2018